

Марина Іванівна Скрипник –
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри філософії і освіти дорослих
Центрального інституту
післядипломної педагогічної освіти
Університету менеджменту освіти
НАПН України

МОДЕРНІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ XXI ст.:

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ

***Анотація.** На основі згрупованих актуалітетів (законодавчі, безпекові, глобалістики, наукові, освітні) обґрунтовано напрями вагомих зрушень у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників (ПКПП) для продуктивного розв'язання проблеми модернізації загальної середньої освіти XXI ст. з позиції суб'єктності. Здійснено інтеграцію філософсько-соціологічних, психолого-педагогічних підходів до визначення поняття «суб'єктність» (загальне), «суб'єктність педагога» (конкретне); визначено через суб'єктність педагога ключові тенденції модернізації вітчизняної освіти XXI ст. у секторі загальної середньої освіти; окреслено значущі проблеми й виклики ПКПП, які перешкоджають з позиції суб'єктності модернізації загальної середньої освіти.*

Які зміни мають відбутися у підвищенні кваліфікації, щоб педагог реалізував освітні тренди XXI ст.? Особлива відповідальність нинішнього етапу змін у вітчизняній освіті визначається низкою актуалітетів, серед яких:

- **законодавчі:** ухвалення та початок імплементації базових законодавчих актів на державному рівні («Закон про освіту», «Закон про вищу освіту», Концепція Нової української школи);
- **безпекові:** вітчизняна освіта у сучасному глобальному контексті є питанням національної безпеки. Серед чинників, що визначають актуальні для національної безпеки проблемні зони в освітній системі, з яких впливають критерії національної безпеки в освітній сфері, виділяються такі:

рівень вивчення суспільствознавчих предметів (історія, політична та правова системи, єдині національні цінності); рівень знання іноземних мов; рівень опанування природничих наук, математики, а також практичних навичок, необхідних для освоєння сучасних професій, у тому числі пов'язаних із забезпеченням національної безпеки; доступність середньої освіти (в українських умовах – негативні наслідки можливого погіршення рівня доступності та якості середньої освіти); ступінь соціальної нерівності (в українських умовах – між багатими і бідними, між містом і селом); здатність системи залучати, готувати і винагороджувати висококваліфікованих учителів; ступінь відповідності знань і навичок, які дає система освіти, потребам економіки і завданням, що стоять перед державою і суспільством [3, с. 61 – 62];

– **глобалістики:** глобальні тенденції, які будуть у найближчий час впливати на освіту, як-то: перша – зростання так званої гігономіки (Gig Economy), яка проявляється в тому, що все більше людей надають перевагу роботі на себе, перед зайнятістю на традиційній роботі; другий глобальний тренд пов'язаний з прагненням сучасної людини до індивідуальної самореалізації; третій полягає в децентралізації глобального освітнього ринку. Нинішні споживачі освітніх послуг самі вирішують, що, коли і в який спосіб вони хочуть вивчати. Дистанційна освіта на основі інформаційних технологій дозволяє врахувати ці тенденції. Потрібно також відзначити підвищення ролі неформальної онлайн-освіти для професійного зростання фахівця [3, с. 33];

– **наукові:** вагомим джерелом освітніх змін є інтеграція наукових розробок та освітньої практики, врахування в цьому процесі нового типу раціональності для осмислення духовної та матеріальної діяльності, а також цінностей особистості;

– **освітні:** створення відкритої системи неперервного зростання особистості упродовж життя та побудова життєвих пріоритетів на цьому шляху.

Проблеми модернізації освітньої діяльності XXI ст. Залишаємо поза увагою аналіз модернізаційних актуалітетів Нової української школи (що ґрунтовно представлено в Концепції Нової української школи). Зосередимося на ключовому понятті – модернізація як перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального; перехід від стабільного суспільства, до суспільства, яке безперервно змінюється [11]. Підставою для обговорення поняття «модернізації» в окресленому аспекті є позиція ученого М. Михальченка, який наголошує, що «трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т. д. Модернізація ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалювання, просування вперед, на розроблення й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку. Але специфічна – як засіб оновлення суспільств. Модернізація дійсно є незавершеним проектом і проектом, що ніколи не завершується в глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник» [10, с. 19]. Підкреслимо, що спосіб здійснення модернізації – реформа [15].

Модернізація освітньої діяльності XXI ст. передбачає розв'язання низки ключових проблем: забезпечення формування інноваційної людини з інноваційним мисленням, інноваційною культурою, здатної до інноваційної діяльності; утвердження в освіті принципу дитиноцентризму; перехід до толерантної педагогіки; здійснення підготовки громадянина України до життя в умовах глобального простору, формування свого роду глобалістської людини; виховання у громадян України сучасної системи цінностей, що сприяли б максимальній самореалізації кожного з них, утвердженню національної єдності [12, с. 19].

У цій статті зосередимо увагу на **обґрунтуванні напрямів вагомих зрушень у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників (ПКПП) для продуктивного розв'язання проблеми модернізації загальної середньої освіти XXI ст. з позиції суб'єктності.** Досягнення мети зумовлює

постановку та вирішення таких завдань: інтегрувати філософсько-соціологічні, психолого-педагогічні підходи до визначення понять «суб'єктність», «суб'єктність педагога»; визначити через суб'єктність педагога ключові тенденції модернізації вітчизняної освіти ХХІ ст. у секторі загальної середньої освіти; окреслити значущі проблеми й виклики ПКПП, які перешкоджають модернізації загальної середньої освіти з позиції суб'єктності.

Поняття «суб'єкт», «суб'єкт пізнання», «суб'єктність» активно входять у предметне поле досліджень психолого-педагогічної науки ХХ ст., що пояснюється зміною орієнтирів освіти та ставлення до учасників освітнього процесу. Як зазначає дослідниця О. Галян у роботі «Суб'єктність особистості школяра у педагогічному дискурсі ХХ століття: постановка проблеми», «починаючи з 20-х років ХХ ст., у вітчизняній філософській, психологічній та педагогічній науці як альтернатива безсуб'єктній парадигмі, де пізнання і діяльність пояснювалися без активної ролі людини, поступово обґрунтовується антропологічна парадигма, суб'єктний підхід, орієнтація на вільний, індивідуальний, творчий розвиток дитини, формування у неї активної життєвої позиції. Саме ці наукові конструкти стали основою формування уявлень про суб'єктність особистості у сучасному розумінні» [5, с. 23].

Питання становлення і розвитку суб'єктності у сучасній вітчизняній і зарубіжній гуманітарній науці розглядаються як в класичних, так і некласичних типах наукової раціональності, що пояснюється посилюючим впливом екзистенціальної і постмодерністської філософії. Дослідження, які стали доступними тепер, проведені в напрямі екзистенціального підходу до сучасної психологічної антропології (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, Л. Бінсвангер); у руслі Его-психології (А. Фрейд, О. Кернберг); у теорії об'єктних відносин (М. Кляйн, М. Балінт, Х. Кохут); у руслі структурно-аналітичної і постмодерністської парадигм (Ж. Лакан, Р. Самюелз, Ж.

Дельоз, Ф. Гваттарі). Традицію вітчизняної психології суб'єкта сформовано працями В. Татенко, Т. Титаренко та ін.

Загалом аналіз соціально-філософської, психолого-педагогічної літератури з проблеми дозволив узагальнити стан наукового опрацювання проблематики становлення і розвитку суб'єктності у сучасній вітчизняній і зарубіжній науці, зокрема визначено, що в науці досягнуто таких результатів:

- схарактеризовано багатозначну категорію «суб'єктність» незалежно від професійної діяльності людини (Б. Ананьєв, О. Анісімов, О. Асмолов, А. Брушлинський, Є. Ісаєв, О. Осницький, С. Рубінштейн, В. Петровський, О. Сергієнко, В. Слободчиков, В. Татенко, А. Хоменко та ін.);
- висловлено ідею про різні аспекти формування суб'єктності в процесі фахової підготовки (Н. Аристова, І. Бех, А. Бойко, С. Гришина, Т. Гущина, Н. Євдокимова, Е. Зеєр та ін.);
- сформульовано концепцію суб'єктності в контексті педагогічної акмеології (А. Деркач, І. Коновальчук, О. Королюк, Н. Кузьміна, О. Манолова, А. Маркова, С. Пальчевський та ін.);
- досліджено різні аспекти суб'єкт-суб'єктної взаємодії в контексті фахової підготовки майбутніх учителів (О. Абдулліна, В. Андрущенко, Є. Бондаревська, С. Вітвицька, Б. Гершунський, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кремень, І. Зимняя, Л. Мітіна, А. Маркова, С. Савченко, О. Шмирко та ін.);
- обґрунтовано теоретико-методологічні засади суб'єктно-діяльнісного підходу (К. Абульханова-Славська, В. Бодрова, Л. Рибалко, В. Сластьонін та ін.);
- з'ясовано проблему формування суб'єктності в процесі розвитку особистості (І. Бех, А. Деркач та Е. Сайко, Л. Березовська);
- описано об'єктивну потребу формування андрагогічної суб'єктності вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти (С. Пілюгіна).

Попри значну кількість і доволі розлоге тематичне коло напрацювань із проблеми суб'єктності в науках про освіту залишається дискусійним питання

наукового підґрунтя та методичного забезпечення педагогічних умов формування суб'єктності педагога в процесі підвищенні кваліфікації для реалізації ним освітніх трендів Нової української школи.

Понятійне трактування понять «суб'єкт», «суб'єктність», «суб'єктність педагога» звертає увагу насамперед на філософський контекст дослідження проблем суб'єкта та суб'єктності, що пов'язано із ідеєю Р. Декарта про «модус субстанції» – «тіло, що мислить», концепцією трансцендентального суб'єкта І. Канта, теорією суб'єктивності Г. Гегеля, науковими положеннями Г. Фіхте щодо «справи-дії» (Thathandlung) як вольового акту самопокладання тощо.

Сучасна філософська думка розглядає суб'єкт як носій діяльності, свідомості та пізнання, суб'єктність – як соціальну форму людської активності, тобто наголошено на діяльнісно-перетворювальному аспекті особистісного розвитку. Постнекласичний етап розвитку соціогуманітарного знання зумовлює розгляд суб'єктності у вимірі множинності, ціннісної зумовленості, відкритої подієвості існування. На думку С. Шехавцової, психологічний контекст поняття «суб'єктність» пов'язано із розумінням трьох аспектів категорії суб'єкт: організація життя та діяльності, спосіб вирішення протиріч та вдосконалення (А. Брушлинський); феноменом надситуативної активності як прояву суб'єктності, яка відображає якісну своєрідність людини як вільної, відповідальної істоти, здатної до цілепокладання та розвитку (В. Петровський); визнанням суб'єктності як властивості особистості здійснювати взаємозумовлені зміни у світі, в інших людях, в людині (О. Волкова) [17].

З позиції педагогіки суб'єктність досліджено як: якісний стан особистості педагога, що констатує найвищий рівень професійного розвитку особистості педагога (С. Кашлев); інтегровану якість, що містить компоненти різних структур організації особистості та ступенів психічного розвитку (Ф. Махаметзянова); особливу форму вияву й організації активного ставлення вчителя до себе як суб'єкта відносин з оточенням, ставлення до учнів як

унікальних суб'єктів, до професійної діяльності як креативної й інноваційної (О. Мешко, Г. Мешко); цілісну аксіологічну характеристику особистості, яка розкривається в сукупності діяльностей та їхній продуктивності, самоорганізації своєї поведінки, здатності зіставляти задум і реалізацію, актуальне і потенційне, в умінні перетворювати себе та навколишню дійсність (Т. Ольхова) та ін. [5; 6; 17].

Інтегруючи філософсько-соціологічні, психолого-педагогічні підходи [1; 2; 4; 5; 6; 8; 13; 14; 17], визначаємо:

- суб'єкт (лат. *Subjectus* – лежить внизу, що знаходиться в основі) – людина як джерело пізнання і перетворення дійсності; носій активності, осмислено здійснює зміни в світі, інших людей і в себе самого як іншому;
- основна характеристика суб'єкта – свідомий носій суб'єктивної реальності та центром буття людини. В. Петровський визначає суб'єктність як властивість індивіда бути суб'єктом активності [13];
- концепт «суб'єктність» – якісна властивість учасників соціальної дії та взаємодії;
- суб'єктність індивіда проявляється у дії, як особливій активності, через яку актор відтворює себе і своє буття у світі;
- у педагогіці суб'єктність визначається, як високий ступінь рефлексії учнів;
- суб'єктна позиція – авторство людини у власній життєдіяльності, виражене у втіленні в реальність самостійно поставлених цілей і усвідомлених прагнень, спрямованих на розвиток себе, інших, умов життя, самої діяльності;
- змістовні характеристики суб'єктності педагога будуть змінюватись залежно від носія дії;
- суб'єктність педагога: індивідуальна визначається індивідуальними характеристиками (активність, адаптивність, дієвість, самомотивація, цілепокладання, стратегічність, самоусвідомлення, рефлексивність, абстрактне мислення, відповідальність, раціональність); соціальна – масштабами соціуму (довіра, адаптаційно-інноваційний потенціал, здатність

консолідації для вирішення соціально-значущих інтересів, рівні розвитку людського потенціалу, якості життя, демократії, прогресу, гендерної рівності, інновацій, свободи);

– становлення суб'єктності як рух етапами: потреба в самостійності дій («Я хочу сам»); самостійне володіння нормою дії («Я можу сам»); здатність ставити мету діяльності і регламентувати норму дії («Я дію сам»); усвідомлення культурних і особистісних смислів власної діяльності («Я розумію, навіщо я дію»); творення нових реалій діяльності і способів дії («Я реалізую себе в діяльності для інших»).

Найголовнішим джерелом змін задля реалізації ідей Нової української школи є розвиток суб'єктності педагогів, бо:

– по-перше – професійна діяльність педагогів – це пізнання не лише науково-методичних систем, а пізнання діалектики взаємодії суб'єктів освітнього процесу, протилежних за своїми індивідуальними властивостями та соціальними характеристиками;

– по-друге – діалектика професійної діяльності педагога не лише ґрунтується на знанні етапів становлення суб'єктності («Я хочу сам»; «Я можу сам»; «Я дію сам»; «Я розумію, навіщо я дію»; «Я реалізую себе в діяльності для інших»), а задає суб'єктний вектор для творення нових реалій в освітній діяльності й способах професійних дій;

– по-третє – розвиток суб'єктності педагога визначає головну доміную змін Нової української школи: Особистість – вибір – свобода. Цю концептуальну тріаду можна розглядати як маркер суб'єктності. Ситуація вибору в освітньому процесі створює умови для усвідомлення педагогічними працівниками особистісної ідентичності, яку розуміємо: по-перше, як *індивідуальність* – свідоме відчуття власної унікальності й власного окремого існування; по-друге, *тотожність і цілісність* – відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, чим особистість була в минулому й чим обіцяє стати в майбутньому; по-третє, *єдність і синтез* – відчуття внутрішньої гармонії і єдності; по-четверте, *соціальна солідарність*

– відчуття внутрішньої солідарності з ідеалами суспільства й соціальної підгрупи, відчуття того, що власна ідентичність має сенс для професійної діяльності й що вона відповідає їх очікуванням і сприйняттю [16].

Ключові тенденції модернізації з позиції суб'єктності у секторі загальної середньої освіти:

– *1-2 роки – підвищення уваги до професійного розвитку педагога:* активізація досліджень та імплементація альтернативних моделей підвищення кваліфікації задля якіснішого забезпечення професійних потреб педагогів;

– *3-5 років – перегляд теорії й практики освіти, адекватної новому світу* (у такій філософії повинні сполучатися три основних підходи:(1) психологічна теорія людської особистості, якій треба «давати освіту»; (2) соціальна теорія про суспільство, яке ми намагаємося створити або зберегти, як гідне вмістилище розповсюджуваних ідеалів культури; (3) світогляд або космологія, теорія про місце людини у всесвіті, де вона виступає як глядач і як актор. У системі освіти, призначеної для Нової Епохи, запропонована модель східно-західної філософії займе своє належне місце. Такими ми бачимо елементи теорії освіти:(а) Суб'єктивне Планування – теорія творчого саморозвитку індивідуума; (б) Об'єктивне Планування – теорія суспільства, у якому люди могли б гідно жити);

– *5 і більше років – сприяння культурі інновацій* (для стимулювання інновацій та адаптації до постійно змінюваних економічних потреб суспільства, ЗНЗ мають структуруватися таким чином, щоб забезпечити свою гнучкість і в той же час утверджувати принцип дитиноцентризму).

Значущі проблеми й виклики ПКПП, які перешкоджають модернізації загальної середньої освіти з позиції суб'єктності.

Проблеми і виклики, які розв'язуються (які ми розуміємо і знаємо як вирішувати):

а) *персоналізація*: за результатами професійного розвитку педагогів як набуття ними професіоналізму – системи практично-орієнтований форм інтелекту («real-world» intelligence): емоційного (Emotional Intelligence – EQ), культурного (Cultural Intelligence – CQ), практичного (Practical Intelligence – PQ), соціального (Social Intelligence – SQ) - структуризація інтегративних програм ПК (інтегрування суміжних наукових напрямів, галузей, дисциплін) відповідно до рівня розвитку здібностей, пов'язаних із важливими професійно-особистісними сферами життєтворчості педагога;

б) *конкурентні рефлексивні моделі ПК*: новітні рефлексивні моделі ПК (он-лайн курси, експрес-курси тощо), вступаючи у напружену конкурентну боротьбу з традиційними моделями ПК, зорієнтовано на персоналізацію ПК відповідно до розвитку у педагога системи практично-орієнтований форм інтелекту («real-world» intelligence).

Складні проблеми і виклики (які ми розуміємо, але їхнього вирішення ще не знаємо):

комбінування формальної і неформальної освіти дорослих (створення SMART-середовища (самокерованого, мотивованого, адаптованого, ресурснозбагаченого, технологічного), яке сприятиме розвитку системи практично-орієнтований форм інтелекту («real-world» intelligence) шляхом методів проблемного навчання (Problem Based Learning, PBL), розвитку креативності).

Небезпечні проблеми і виклики (які є складними не тільки у плані вирішення, а й навіть у частині свого формулювання):

а) *балансування професійного розвитку та професійного вигорання* (запобігання ситуацій, коли педагоги в процесі професійної діяльності та ПКПП реалізують діяльність на такому рівні напруги сил, коли переживання повноти самореалізації гаситься втомуою і виснаженням);

б) *підтримання релевантності підвищення кваліфікації* (міра відповідності отриманого результату у процесі ПК бажаному суб'єктивному рівню педагога).

Вагомі зрушення у ПКПП для продуктивного розв'язання проблеми модернізації загальної середньої освіти з позиції суб'єктності.

Часовий горизонт для впровадження 1 рік і менше:

а) створення діагностичного інструментарію визначення професійного розвитку педагогічних працівників для дослідження системи практично-орієнтованих форм інтелекту педагогів;

б) розроблення варіативних програм відповідно до системи практично-орієнтованих форм інтелекту педагогів, пов'язаних із важливими професійно-особистісними сферами їх життєтворчості.

Часовий горизонт для впровадження 2-3 роки:

а) освітня аналітика – застосування в ПКПП аналітики, спрямованої на збір та систематизацію курсів (елективних, он-лайн тощо) для створення інформаційного ресурсу для вибору кращих суб'єктивних практик та розширення можливості для активізації освітнього процесу шляхом конкурентоздатності;

б) адаптивне рефлексивне навчання – спеціалізоване забезпечення, яке адаптується до рефлексивних потреб педагогів у процесі ПКПП із урахуванням психічної активності, саморегуляції активності, самокерування.

Часовий горизонт для впровадження 4-5 років:

а) *мейкерспейси* (Makerspace) – креативні простори-майстерні, поєднання лабораторії і майстерні, місця для суб'єктів освітнього процесу (втілення ідей; проведення експериментів; вивчення, застосування на практиці та вдосконалення нових навичок; створення та розповсюдження кращих освітніх практик; місця для цікавого спілкування, продуктивного проведення часу);

б) *афективні технології навчання дорослих* (апелюють до ідеї технологій, спрямованих на моделювання спектру людських емоцій).

Отже, чи йдеться про те, що проблематика суб'єктності в освіті змінить підвищення кваліфікації педагогів? Мова йде про набагато більше: про те, як модернізація освіти у концептах Нової української школи потребує істотного

інтелектуального опрацювання й інвестицій у підготовку і перепідготовку педагогів, які мають подолати в освіті завченої беспорядності (феномен відкритий американським психологом Мартіном Селігманом в 1967 р.), коли індивід не робить спроб поліпшити свій стан (не намагається уникнути негативних стимулів або отримати позитивні); є пасивним, відмовляється від дії, не бажає змінювати небажане середовище або уникати його, навіть коли з'являється така можливість. Нарешті, варто вітчизняним організаторам підвищення кваліфікації педагогів замислитися над співвідношенням андрагогічних принципів та їх присутністю у реаліях освітнього процесу, де має бути почуття свободи, віри суб'єктів у потенціали змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. О субъекте педагогической деятельности / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Наука, 1973. — 287 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — СПб: Питер, 2002. — 288 с.
3. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід і українські реалії: Аналітична доповідь. — К., 2017. — 67 с.: — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Osvita_Bezpeka-40c41.pdf
4. Брушлинский А.В. Зона ближайшего развития и проблема субъекта деятельности / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15. — №3. — С. 17-27.
5. Галян О. І. Суб'єктність особистості школяра у педагогічному дискурсі ХХ століття: постановка проблеми / О.І.Галян. // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(22), Issue: 45, 2015 www.seanewdim.com — Режим доступу: seanewdim.com/.../halyan_o._agency_of_the_individual_stu..
6. Галян О.І. Суб'єктність особистості школяра як інтердисциплінарна наукова проблема / О.І. Галян // Неперервна професійна освіта : теорія і практика // Науково-методичний журнал. — 2015. — № 1–2 (42–43). — С. 58–63.

7. Гордон Драйден, Джаннетт Вос. Революція в навчанні / Перекл. з акта. М. Олійник. – Львів: Літопис, 2005. - 542 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
9. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М: Наука, 1984. — 409 с.
10. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 18–27.
11. Модернізація і розвиток, Теорії модернізації, Теорія конвергенції ...- Режим доступу: pidruchniki.com/12560607/sotsiologiya/modernizatsiya_rozvitok
12. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. — Київ : Педагогічна думка, 2016. — 448 с. — Бібліогр.: с. 21. — (До 25-річчя незалежності України).
13. Петровский В. А. Идея свободной причинности в психологии личности / В. А. Петровский // Психология личности / Под. ред. В. А. Петровского. — СПб: Питер, 2003. — С. 436-448.
14. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: [монография] / В. А. Татенко. – К. : Видавничий центр "Просвіта", 1996. – 404 с.
15. Тименко М. М. Термінологічне поле з проблеми трансформаційних процесів в освіті у працях вітчизняних та зарубіжних науковців / М. М. Тименко // Педагогіка і психологія. – 2017. - № 3 (96). – С. 38 – 44.
16. Турецька Х. І. До проблеми діагностичних критеріїв особистісної ідентичності / Х.І. Турецька // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун.-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип.13. – Ч.2. – С. 258–266.
17. Шехавцова С. О. Теоретичні і методичні засади формування суб'єктності майбутніх учителів у процесі фахової підготовки / С. О. Шехавцова:

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Старобільськ – 2017.
– 47 с.